

Дельта восени

Вільям Фолкнер

Переклад: Ростислав Доценко

Скоро вже й Дельта. Це відчуття було йому знайоме. Воно оживало щороку в останній тиждень листопада, і так уже понад п'ятдесят років останній пагорб, і за ним у долині, наче море біля підніжжя скель, стелиться широка наносна рівнина, танучи вдалині під млявим листопадним дощем, як тануло б і море.

Раніше вони приїздили у фургонах: рушниці, постіль, собаки, харчі, віскі, гостре, збудливе передчуття полювання — молоді тоді, вони могли цілу ніч і цілий день їхати під тим холодним дощем, таборитися під дощем, спати, загорнувшись у мокрі укривала, спозаранку вставати і йти на влови. Тоді й ведмеді водилися, і можна було забивати оленицю з оленям, так само, як і оленя-самця, а надвечір повправлятися у мисливському хисті, стріляючи з пістолета диких індиків, причому птицю всю, окрім грудинки, віддавали на харч собакам. Але ті часи минули. Тепер вони їздять у машинах, з кожним роком швидше й швидше, бо дороги стають усе кращі, а їхати доводиться все далі й далі, — ліси, де ще водиться дичина, рік у рік убувають, як убуває його життя, і тепер він лишився останній з тих, котрі колись могли день і ніч їхати у фургонах, не переймаючись дорожньою шарпаниною, а з мулів аж парувало під дощем та ляпавицею, — і їздив тепер у товаристві синів і навіть онуків колишніх своїх однолітків. Вони називали його "дядько Айк", а він нікому не признавався, скільки йому залилося до восьми десятків, бо й сам незгірше за них знав, що не в його віці вибиратися в такі подорожі, хоч би й машиною.

І справді, тепер щоразу першої безсонної ночі в таборі, закутаний у шорсткі укривала, виболілий усім тілом, коли кров йому лиш ледь-ледь зігрівалася від тієї єдиної чарочки розбавленого віскі, яку він собі ще дозволяв, старий запевняв себе подумки, що це вже він тут востаннє. Але витримував і цю подорож — стріляв він майже так само влучно, як і колись, дичини забивав ледве чи менше давнішого, а скількох оленів мав на своєму віку, вже не міг і злічити, — а тоді пекуча жарота довгого наступного літа наче додавала йому свіжої снаги. Потім знову надходив листопад і знову він сидів у машині разом з двома синами своїх давніх товаришів, яких навчив розрізняти оленя й оленицю не тільки по слідах, а й по відгомону бігу, — сидів і дивився вперед, у півколо, виписуване склоочисником, і бачив, як земля раптом падає ниць, розпластується і тане вдалині під дощем, як тануло б і море. Він казав тоді:

— Ну, хлопці, ось ми й знов приїхали.

Цим разом, однак, він не встиг нічого сказати. Водій без попередження рвучко загальмував машину, аж її трохи занесло на слизькому від дощу шосе, і обидва пасажери, силою інерції кинуті вперед, схопилися за розподільчий щиток.

— Ти що в чорта, Разе! — вигукнув той, що був посередині. — Не міг бодай сигналу спершу дати? Ви не забилися, дядьку Айку?

— Ні, — відказав старші. — Що сталося?

Водій не відповів. Усе ще нахилений уперед, старий хутко глянув попри сусіда на обличчя свого родича, що сидів за кермом. Той був наймолодший із них трьох, з орлиним профілем, лице мав похмуре й трохи суворе, як і його батько, хоч усе-таки трохи інакше, лагідніше; насупившись, він дивився крізь вітрове скло, по якому струменів дощ і раз у раз миготіли двоє близнят-склоочисників.

— Я не збирався цієї осені їхати, — раптом промовив він гострим тоном.

— Ти казав це в Джефферсоні ще того тижня, — зауважив старий. — Потім ти передумав. А тепер знов передумав? Не дуже в пору...

— Та ні, Раз доїде, — втрутився той, що посередині, його ім'я було Лігейт. Він ні на кого не дивився і говорив, наче сам до себе. — Якби це він їхав по оленя, то була б інша річ. Але в нього тут олениця. Звісно, дядько Аїк літній чоловік, і йому до олениці байдуже, тобто до двоногої олениці — я маю на увазі, коли вона стоїть. Та ще й досить світлошкіра вона, ця олениця. Та сама, за якою він цілі ночі вганяв торік восени, коли казав, що полює на єнотів. І ввесь цей січень — здається мені, що то була та сама олениця, дядьку Аїку. Але, звісно, дядько Аїк літній чоловік і йому до цього байдуже.

І далі ні на кого не дивлячись, Лігейт пирхнув сміхом, але не зовсім глузливим.

— Що? — спитав старий. — Це ти про що?

Однак на Лігейта він і не глянув, бо дивився невідступно на лице Керазерса Едмондса. Очі його за окулярами були по-старечому затуманені, але ще досить гострі: цівку рушниці і те, що бігло перед нею, він бачив так само добре, як і будь-хто з них. Тепер він пригадав: торік, на останньому відтинку дороги до табору, коли переправлялися моторкою, в них упав за борт ящик з харчами, і другого дня Раз поїхав до найближчого містечка поновити припаси. Там він заночував, і повернувся якийсь сам не свій. Щоранку до світ сонця він ішов з рушницею в ліс, як і решта йшли, але старий, придивившись, помітив, що він зовсім не полює.

— Гаразд, — сказав старий. — Підвези мене й Біла куди-небудь, щоб ми мали дах над головою і могли почекати ваговоза, а сам вертайся.

— Чого там, я їду, — гострим тоном кинув Раз. — Не турбуйтеся. Бо це ж усе одно востаннє.

— Востаннє що — полювання на оленя чи на оленицю? — запитав Лігейт.

Цим разом старий не звернув уваги на його слова, в усякому разі не озвався. Він невідступно дивився на молодикове запекле й задумане обличчя.

— Чого б це востаннє? — запитав він.

— А якщо Гітлер гору візьме? Чи то Сміт, Джонс, Рузвельт, Вілкі, чи як там він зватиметься в цій країні?

— У нас він не розгуляється, — сказав Лігейт. — Хоч би він звався й самим Джорджем Вашингтоном.

— Не розгуляється? — спитав Едмондс. — А чим ви його стримаєте? Співаючи в барах опівночі "Боже, боронь Америку"? Чи понаколовши до вилог паперових прапорців?

— А, так он що тебе хвилює, — сказав старий — Я ще не помічав, щоб цій країні бракувало захисників, коли вона їх потребувала. Та ти й сам двадцять років тому належав до них, хоч тоді ще не виріс як слід. Ця країна трошки дужча, ніж будь-який її ворог, — чи то один чоловік чи гурт їх, усередині країни чи ззовні. Я гадаю, коли прийде час і вам набридне галасувати, — одним з вас, що нам капець, якщо ми не вступимо у війну, а іншим — що нам капець, якщо ми вступимо, — то ми собі любісінько впораємо того австріяцького шулера, хоч би й як він себе називав. Мій батько і ще дехто, кращі люди, ніж оті, що ти їх згадав, вони спробували раз розірвати країну навпіл, і нічого в них не вийшло.

— Ну й що ми маємо? — сказав Едмондс. — Половина народу без роботи, а половина фабрик страйкує. З тих, що живуть на допомогу для безробітних, половина не хоче працювати, а половина не може, хоч би й хотіла. Забагато бавовни, зерна й свиней, але замало, щоб вистачило людям їсти й одягатися. Куди не глянь, усюди тебе повчають, що не можна вирощувати бавовника, — байдуже, хочеш ти чи ні, а щодо армійських лав, то навіть така приманка, як Селлі Ренд[1] з наличками сержанта не допомогла б їх заповнити. І масла нема, і гармат не дуже...

— Маємо оленячий табір, якщо коли-небудь доїдемо до нього, — устряв Лігейт. — Уже не кажучи про олениць.

— Якраз до речі й про них сказати, — мовив старий. — І про оленят також. Єдина в світі бійка, що її бог хоч трохи благословляє, це коли б'ються, захищаючи олениць та оленят. Тож якщо дійдеться тепер до бійки, не завадило б це пам'ятати.

— Невже, проживши такий вік... — скільки вже понад сім десятків?.. — ви й досі не переконалися, що чого-чого, а жінок та дітей завжди вдосталь? — запитав Едмондс.

— Може, якраз тому я й думаю тепер, що до табору нам ще десять миль дороги річкою, — мовив старий. — То вже їдьмо.

Поїхали. Едмондс — як не попередив він їх обох, коли раптово загальмував, так само й тепер — перевів своїм звичаєм машину на повну швидкість. Старому відлягло від серця. Він у шістдесят котрийсь уже раз дивився на цю листопадову землю, що з року в рік змінювалася в нього на очах. Спершу тут були самі лише давні містечка над річкою і в підгір'ї; потім плантатори з тих містечок, — послуговуючись силою рабів, а згодом найманих робітників, — почали відвойовувати від непрохідних плавнів і хащів кипарису, камедного дерева, падубу, дуба, ясена невеличкі ділянки під бавовник, які з бігом часу перетворилися на поля і цілі плантації. Оленячі й ведмежі стежки стали путівцями, а згодом шосе, вздовж тих шляхів виросли нові міста над річками Таллагачі й Санфлауер, які після злиття називалися вже Язу, Річкою Небіжчиків Чокто, — густі, повільні й чорні були ці потоки, що не знали сонця і майже не мали течії, а раз на рік зупинялися зовсім, повертали у зворотному напрямку, виходили з берегів і затопляли родючі землі, щоб потім увійти в береги й лишити ці землі ще родючішими.

Тепер майже все це вже зникло. Щоб знайти для полювання ділянку незайманого лісу, тепер треба їхати за двісті миль від Джефферсона. Тепер увесь цей край оголено від перших пагорбів на сході до захисних дамб на заході, і росте на цій чорній родючій

землі, незмірній і просторій, плідній аж до самої хатини негра, що її обробляє, і будинку білого, що нею володіє, — росте на ній для ткацьких верстатів усього світу бавовник заввишки з вершника на коні. Ця земля вичерпує сили мисливського собаки за рік, робочого мула — за п'ять років і людини — за двадцять. На цій землі безліч малих містечок світиться неоновими вогнями, безліч новеньких блискучих машин проїжджає широкими й рівними дорогами, але єдина тривка прикмета людського перебування тут — величезні бавовноочисні машини під зліпленими за один тиждень повітками з бляхи, бо на цій землі ніхто, навіть мільйонер, не будує для свого реманенту щось більше, ніж чотири стіни, криті дахом, знаючи, що через кожних десять років повинь затоплює будинки до другого поверху і все, що усередині, гине. На цій землі тепер не почуєш крику пуми, а тільки протяглий посвист локомотивів — поїзди ходять неймовірно довгі і тягне їх один паровоз, бо ніде тут ані схилу, ані горба, окрім тих курганів, які понасипали позабуті давні першопоселенці, рятуючись від щорічних поводей, і в яких пізніші індіанці ховали своїх мерців; і залишилися від тих давніх часів тільки індіанські назви містечок, звичайно пов'язані з водою: Алуцаскуна, Тіллатоба, Гомочіто, Язу.

Невдовзі після полудня добулися до річки. Біля останнього містечка з індіанською назвою, де кінчається бруківка, почекали, доки над'їдуть друга машина і два ваговози — один з постіллю, наметами й харчами, а другий з кіньми. Трохи далі не стало й бетону, а ще за яку милю — і жорстви. День поволі танув у тумані, поки вони їхали караваном, тепер уже з ланцюгами на колесах — машини тряслись, і кренилися на вибоях, і забрьохкувалися болотом, аж кінець кінцем старому почало здаватись, що чим повільніше вони їдуть, тим швидше його пам'ять повертається в минуле, і від останнього відтинку дороги, покритого жорствою, їх відділяють уже не хвилини, а цілі роки, десятиріччя: дорога знову стала прадавньою ведмежою і оленячою стежкою, широчезні паралелограми полів, безжалісно загарбані в лісу дренажними машинами, знову стали жалюгідними клаптиками порубів, що їх сокирою, пилкою і плугом вигризають покрай пущі, з її похмурої і правічної гущини.

Доїхали до пристані й розвантажились — коней треба було провести берегом до місця напроти табору, звідки вони плавом переберуться через річку, а самим з постіллю, харчами, собаками й рушницями сісти на катер. Старий сам, хоч не вершник, не фермер і навіть не сільський мешканець (на селі-бо тільки народився і провів перші літа), заспокоїв і вмовив двох коней і тоді потяг їх слабосилою рукою, аж урешті, сахаючись, упираючись, тремтячи трохи, вони зупинилися, пристали на хвилику і скочили ривком з ваговоза, послушались його, — дарма що він не відчував особливої любові до них, тварин, та зате його вік і його час дали йому змогу уникнути, на відміну від інших, тавра зіпсутості, породженої рухом змащених сталевих механізмів.

Тоді, поставивши між колін свою стару дубельтівку, тільки на дванадцять років молодшу від нього самого, він задивився, як звільна відходять назад і зникають останні мізерні сліди людини — хатина, поруб, маленькі нерівні латки полів там, де ще рік тому був незайманий ліс і де тепер стояли з літа голі стебла бавовнику, майже такі самі

високі й густі, як давніший очерет, немовби людині довелося поєднати шлюбом свою сіянку з пущею, щоб у такий спосіб опанувати її, пущу. Лісисті береги виглядали такими, якими старий їх і знав, — густа суміш очерету й ожини, непроглядна на око навіть за двадцять кроків, височезні дубища, камедні дерева, ясени, гікорі, які ніколи не чули дзвону сокири, хіба що мисливської, які не відлунювали звуку жодного механізму, за винятком чахкання допотопних пароплавчиків та ще деренчання моторки, як оце зараз, коли гурт людей вибирається на тиждень— другий у пущу, поки вона не перестала бути пущею. Шмат її ще лишився, хоч аж за двісті миль від Джефферсона, тоді як колись до пущі було тільки тридцять. Це діялось у нього на очах: не так звойована чи знищена, вона радше просто відступала, знаючи, що мету її здійснено і час її минув, — відступала на південь у напрямку до вершини перекинутого трикутника, утвореної горами й великою річкою, аж поки тепер оце рештки її, похмурої, непроникненої і непрохідної, зібгалися й затрималися на самому краєчку вирви, дожидаючи останньої своєї години.

На місце, де торік стояли табором, приїхали за дві години до смерку.

— Ідіть посидьте під деревом, де сухіше, — сказав йому Лігейт. — Якщо знайдеться тут сухий прикорень. А ми з хлопцями самі впораємось.

Але він не послухався. Він ще не був утомлений. Утома — це прийде пізніше. "А може, її цього разу й зовсім не буде? — подумав він, як думав уже років п'ять-шість кожного листопада на цьому самому місці. — Може, вранці я теж піду на полювання?" — хоч знав, що не піде, навіть якщо послухається ради й сяде під деревом, де сухіше, і нічого не робитиме, поки вони розіб'ють табір і приготують вечерю. Та й то буде не просто втома. Адже він сю ніч, як і щоразу першої ночі у таборі, не склепить повік — непідвладний снові, спокійно лежатиме на залізному ліжку серед хропіння на весь намет і шелепотів дощу надворі, — спокійний, без жалю чи гризоти, він утішатиме себе, що це все добре, бо ж йому не так багато ночей лишилося, щоб бодай одну з них витратити на сон.

З плащем на плечах він командував розвантаженням човна — наметів, пічки, постелі, харчів для людей і для собак, доки в таборі роздобудуться на м'ясо. Двох негрів він послав нарубати дров і наглядав, як ставлять кухонний намет і пічку, розпалюють вогонь і починають готувати вечерю, а для великого намета тим часом ще тільки забивали кілочки. Вже потроху сутеніло, коли він перебрався човном на той бік, де чекали коні, форкаючи й сахаючись води. Він узяв посторонки і самим лише голосом спонукав коней увійти в річку й поплисти поруч із човном, голови повистромлявши над водою, так наче то слабосилі його старечі руки підтримували їх на поверхні; човен підійшов до берега, і обоє коней, спершу один, тоді другий, полягали на мілизні. Коні дрижали й відсапувались, і поводили очима в сутінках, а потім усе та сама немінна рука й тихий голос підняли їх на ноги і вони, стріпуючись та розбризкуючи воду, вийшли на берег.

Тим часом і вечеря була вже готова. Від денного світла залишилася тільки тоненька стяжка, заплутавшись десь поміж поверхнею річки та пеленою дощу. Він налив собі

чарочку віскі, сильно розбавленого водою, і, стоячи в перетолоченій багнюці під розіпнутим брезентом, проказав молитву над шматками смаженої свинини, над ще теплими, м'якими плескачками коржів, над консервованими бобами, мелясою і кавою в бляшаних мисках та куклях — привезеною сюди міською їжею, — тоді знову надів шапку, і всі інші зробили так само.

— Їжте, — сказав він. — Щоб усе це з'їли. Щоб завтра після сніданку в таборі не лишилося ні шматочка міського м'яса. Тоді ви, хлопці, щось уполюєте. Доведеться. Коли я починав полювати в цій улоговині шістдесят років тому, коли тут були генерал Компсон, майор Де Спейн, Разів дід, і Лігейтів теж, — майор Де Спейн дозволяв привозити в табір тільки два шматки немисливського м'ясива: кабанячу боковину та воловий окіст. Та й то не на першу вечерю й сніданок: їх зберігали аж на кінець табору, коли кожного вже нудило він ведмежини, оленини чи єнотового м'яса.

— Я думав, дядько Аїк скаже, що свинина й яловичина йшли собакам, — озвався Лігейт, пережовуючи їжу. — А це нічого. Я вже пригадую: щовечора ви стріляли диких індиків для собак, коли їм набридали оленячі тельбухи.

— То були інші часи, — мовив другий. — Дичини тоді вистачало.

— Так, — спокійно сказав старий. — Тоді вистачало дичини.

— І олениць тоді теж брали, — зауважив Лігейт. — А тепер у нас лиш один мисливець на олениць у...

— Та й люди тоді кращі полювали, — докинув Едмондс. Він стояв скраю стола, збитого з грубих дощок, і їв швидко й розмірено, як і інші їли. Але старий знову гостро зиркнув через стіл на його вродливе, похмуре й задумане обличчя, що видавалося при світлі димної лампи ще темнішим і похмурішим. — То катайте далі. Скажіть і це.

— Я не скажу цього, — відповів старий. — Путящі люди є всюди і завжди. Більшість людей такі. Лише дехто просто безталанний — люди здебільшого трохи кращі, аніж дозволяють їм обставини. І я знав таких, що їх навіть обставини не могли стримати.

— Ну я б не сказав... — почав Лігейт.

— Ви прожили мало не вісім десятків, — промовив Едмондс. — І оце тільки й усього, що дізналися про істот, серед яких провели життя. То годилося б спитати, де ви були весь той час, коли не жили?

Запала мовчанка. На мить навіть Лігейт перестав жувати, витріщившись на Едмондса.

— Хай тобі чорт, Разе... — озвався третій.

Але заговорив не він, а старий — голос його і далі звучав мирно й спокійно, тільки тепер поважніше:

— Може, й справді не жив. Та коли ти гадаєш, що, бувши живим, я б мав чогось іншого навчитись, то я задоволений тим життям, яке мав, де б я його не провів.

— Але я б не сказав, що Раз... — почав знову Лігейт.

Той, що озвався третім, усе ще стояв, трохи нахилившись над столом, і дивився на Едмондса.

— Ти хочеш сказати, що людина поводитьсь порядно лише в когось на очах, так? —

спитав він.

— А так, — відповів Едмондс. — На очах у тих, хто носить синю форму з зіркою. Чи, може, просто зірку.

— Я не згоден, — сказав старий. — Я не...

Ті двоє не звертали на нього уваги. Навіть Лігейт хвилюк прислухався до них, усе ще тримаючи в розкритому роті недожований кусень, а ніж його з настромленим іншим куснем застиг на півдорозі до рота.

— На щастя, я не такої думки про людей, як ти, — мовив той третій. — А ти й себе теж мав на увазі, коли це казав?

— Розумію, — сказав Едмондс. — Ти волієш, як і дядько Айк, звалювати все на обставини. Гаразд. А хто створює ці обставини?

— Доля, — мовив той третій. — Випадковість. Так буває. Я бачу, куди ти гнеш. Але ж саме це й сказав дядько Айк: людина мало не при кожній нагоді трохи краща, аніж сам чистий наслідок її вчинків, як і вчинків її ближніх.

Цим разом Лігейт встиг перше проковтнути, ото ж і не дав себе зразу урвати.

— Ну я б не сказав, що Раз Едмондс невдатний чи безталанний мисливець, дарма що він цілих два тижні день і ніч полював одну оленицю. Якщо ту саму оленицю чоловік має полювати й наступного року...

— Візьми ще м'яса, — звернувся до нього сусід.

— ...То він зовсім не безталанний. Що ти кажеш? — спитав Лігейт.

— Візьми ще м'яса. — Сусід подав йому миску.

— Я вже взяв, — відповів Лігейт.

— Все одно візьми ще, — озвався третій. — Ви з Едмондсом, обидва. Наберіть собі чимбільше. А то клацаєте порожніми зубами, аж у вухах лящить.

Хтось пирснув сміхом, і враз усі полегшено засміялись — напруження зійшло. Але старий навіть крізь сміх їхній говорив своїм супокійним і все так само стриманим голосом:

— Я таки вірю. І бачу докази на кожному кроці. Я гадаю, що людина сама натворила собі купу всіляких обставин і обснувала ними себе й своїх ближніх. А деякі вона успадкувала готовими і вже тоді ледь живими. Оце Генрі Ваєт казав, що давніше тут більше було дичини. Таки справді. І то настільки, що ми забивали навіть олениць. Здається мені, Віл Лігейт теж про це згадував...

Хтось реготнувся, але сміх прозвучав неприродно і зараз же стих. Усі слухали уважно, повтуплюючись у свої миски. Едмондс пив каву, похмурий, замислений і відсторонений.

— Дехто й тепер ще забиває олениць, — зауважив Ваєт. — Завтра ввечері в цій улоговині не один олень висітиме без голови, що так йому личила.

— Я не казав: усі люди, — провадив старий. — Я сказав: більшість людей. І не конче на очах у того, хто має зірку. Ми, мабуть, і зовсім його не побачимо, хіба що він об'явиться тут узавтра ополудні, щоб пообідати з нами та перевірити наші ліцензії...

— Ми не вбиваємо олениць просто тому, що тоді за кілька років не лишилося б

жодного оленя, дядьку Айку, — сказав Ваєт.

— Як на Раза, то цим уже й зовсім не варт голови сушити, — провадив далі старий. — Оце ж уранці дорогою сюди він зауважив, що чого-чого, а олениць та оленят — він, здається, сказав: жінок та дітей — ніколи не бракує. Але це ще не все, — додав він. — Це тільки наше розумування, та й годі, бо людське серце не завжди має досить часу вибрати саме ті слова, що були б до речі. Бог створив людину і світ для неї, і, я думаю, Він створив такий світ, в якому й сам не погребував би жити, якби був людиною, — цю землю, по якій ходити, цю пущу, дерева, й води, і дичину... І може, Він і не закладав у людину мисливської жаги до здобичі, хоч певно знав, що ця жага постане, що людина сама цього навчиться, бо ж вона не зовсім ще бог...

— А коли ж вона ним буде? — озвався Ваєт.

— Я гадаю, що кожен чоловік і жінка, коли вони разом, — байдуже, одружені вони чи ні, чи вже одружені, чи пізніше одружаться, чи й ніколи, — що коли вони вдвох, разом, то вони і є бог.

— Тоді на цім світі є й такі боги, від яких я волів би триматись якомога далі, — зауважив Едмондс. Він поставив кухлик, з якого пив каву, і глянув на Ваєта. — Себе я теж сюди залічую, коли це тебе цікавить. Я йду спати.

Він відійшов. Решта також заворушилась, але не відходила. Вони стояли, не дивлячись на старого, наче їх тримав біля столу його тихий і мирний голос, так само як голови коней, що перепливали річку, тримала над водою його невагома рука. Троє негрів — кухар, кухарчук і старий Айшем — сиділи мовчки при вході до кухонного намету і теж слухали, їхні темні обличчя були непорушні й задумані.

— Бог помістив їх тут поруч: і людину, і дичину, що на неї людина полюватиме. Він бо знав, як воно буде. І я вірю, що Він сказав: "Хай буде так". І передбачив, чим воно скінчиться. Але Він сказав: "Дам людині нагоду. Разом з жагою переслідувати й спромогою вбивати дам їй також хист остерігатись і передбачати. Спустошені нею ліси й поля, винищена нею дичина посвідчать її злочин та провину і будуть їй покарою". — І додав, не змінивши ні голосу, ані тону: — Пора вже вкладатись. Сніданок о четвертій, Айшеме. Перед сходом сонця нам треба уже мати свіжину.

Вогонь у залізній грубці розгорівся добряче. У наметі зробилося тепло і почало висихати, окрім багнюки під ногами. Едмондс тим часом закутався у свої укривала й лежав непорушно, лицем обернувшись до стіни. Айшем приготував уже й старому постіль, — міцну, хоч і погнуту залізну койку з брудним мулькуватим матрацом та витертими праними-перепраними вкривалами, які з роками гріли дедалі менше й менше. Але в наметі було тепло, а незабаром, коли в кухні вже прибереться й наготується все до сніданку, прийде той молодий негр і ляже біля вогню, і час від часу хтось його будитиме, щоб підкинув дровиняк у грубку. Та як там не є, а він однаково сю ніч не засне; він занадто добре це знав, щоб дурити себе сподіванням на сон. Але тепер з цим було гаразд. День уже скінчився, і на нього чекала ніч, спокійна і нетривожна. Може, заради цього я й приїхав, — подумав він. — Не щоб полювати, а заради цього. Бо я приїхав би однаково, хоч би навіть завтра мав повертатись назад". Розібравшись до

мішкуватої, вовняної білизни, він сховав окуляри у витертий футляр під подушкою, звідки їх легко було дістати, і вклався худорлявим тілом у давно продавлену западину в матраці. Закутаний в укривала, він лежав на спині, схрестивши руки на грудях і заплющивши очі, поки інші роздягалися й лягали, і врешті останні розмови заступило хропіння. Тоді він розплющив очі і лежав мирно й тихо, мов дитина, і дивився вгору на непорушну, шемрітливу від дощу брезентову покрівлю, на якій поволі завмирили відблиски вогню, і завмиратимуть і далі, аж поки молодий негр, що дрімає на двох дошках перед грубкою, підведеться та підкине поліняку-другу, аби потім лягти знову.

Колись вони мали в лісі будинок. То було шістдесят років тому, коли Велика Улоговина починалася менш як за тридцять миль від Джефферсона і коли старий майор Де Спейн (що в 1861-му, 62-му, 63-му й 64-му роках був командиром кавалерійської частини, в якій служив Айків батько) і Айків родич Маккаслін (що був йому як старший брат і як батько) уперше взяли хлопця з собою в ліс. Тоді ще жив старий Сем Фазерс, народжений у рабстві, син негритьянки-невільниці та ватага індіанського племені чикасо, — той, що навчив його не тільки, як і коли треба стріляти, а й коли стріляти не треба. Ось такого листопадового ранку, що й завтра буде, Сем Фазерс повів його просто до великого кипариса, — адже він знав, що олень саме там проходитиме, не дарма ж у нього, Сема, в жилах текло те саме, що й у оленя, — і вони стали під тим здоровезним деревом, сімдесятирічний дід і хлопчина дванадцяти років, і перед ними був самий тільки передсвіт, аж раптом нізвідки олень постав, димчастої барви, величний у своєму стрибку. І Сем Фазерс сказав: "Ну! Хутко стріляй, тільки не квапся", рушниця швидко, але без поспіху, піднеслася й пальнула, і хлопець підійшов до оленя, що лежав непорушно й незайманно, наче завмерши у своєму величному бігу, і доколов його Семовим ножем, і Сем занурив пальці в гарячу оленьчу кров і навік позначив хлопцеві лице, а хлопець стояв, силкуючись не тремтіти, пройнятий смиренністю, але водночас і гордістю, хоч мав він тоді лиш дванадцять років і негоден був цього висловити: "Я тебе забив, але моя поведінка не покриває тебе ганьбою. Відтепер повік мої вчинки означатимуть твою смерть". Сем позначив йому лице задля цього і задля чогось більшого, щоб настав той день, коли він, Айк, та Маккаслін стануть один перед одним не супроти пущі, а супроти освоєної землі, давньої кривди й ганьби, і він, Айк, відкинеться, зречеться бодай цієї землі, й кривди, й ганьби, дарма що не зможе тим ані кривди усунути, ані ганьби викоренити. Уперше він про них довідався в чотирнадцять років, і тоді він ще мав надію, що як виросте, спроможеться і на одне, й на друге; однак вирішивши, ставши повнолітнім, Айк зрозумів, що й те, й те неможливе, і все, що він може зробити, — це зректися кривди й ганьби хоча б у принципі, а самої землі — й фактично, хоча б заради того, щоб вона не припала колись його синові. І так він і зробив, — думав, що зробив; згодом (він уже одружився на той час) у найманій кімнатинці заїзду для перекупників худоби на глухій вуличці він уперше й востаннє побачив голе жінчине тіло, коли надійшла їхня черга, і він з дружиною стали одне перед одним супроти тієї самої землі, тієї самої кривди й ганьби, що від їхніх прикрощів та лиха він хотів бодай сина увільнити й ошадити, і, увільнюючи й ошаджуючи сина, він

його втратив ще не народженого.

Тоді вони мали в лісі будинок. Той дах, під яким вони щолистопада перебували два тижні, став йому домівкою. Хоча пізніше вони проживали цих останніх півмісяця в наметах і не кожних два роки поспіль на одному місці, і товаришами йому стали діти, а то й онуки тих, з ким він жив колись у тому мисливському будинку, якого півста років уже й на світі немає, — певність, відчуття домівки не полишало його й під брезентовим наметом. Він мав власний будиночок у Джефферсоні, невеличкий, але затишний, де він мешкав з дружиною і де втратив її, авжеж втратив, дарма, що це сталося далеко раніш, у тій найманій кімнатинці, коли він із своїм компаньйоном, старим непросипущим пияком, ще не встигли й скінчити той дім, куди мали перебратися; таки втратив її, бо вона його кохала. Що ж, коли жінки довіку плекають такі великі надії! Скільки б їм не жити, вони однаково вірять, що їхні ревні жадання — у межах здійснених надій. У тім будиночку тепер господарює для нього жінчина небога-вдова з дітьми, за ним доглядають, задовольняють його потреби й навіть невинні дрібничкові примхи старої людини, і йому вигідно там, у колі кривих, якщо не його власних, то принаймні тієї, яку він обрав собі до любові з-посеред цілого світу. Та все ж пробуває він у тих стінах лише в чеканні на листопад, бо саме оцей намет з багнюкою під ногами, з вузькою, твердою і не дуже теплою койкою — справжня його домівка, а ці чоловіки, що з них декотрих він тільки півмісяця на рік і бачить, і серед яких жодного немає бодай з прізвищем, знайомим йому здавна — Де Спейн, або Компсон, або Юел, або Хогенбек, — ці чоловіки ближчі йому по крові за будь-кого. Бо тут його рідна земля...

Раптом постала тінь наймолодшого з негрів. Вона виросла, заступивши на верху намету відблиск пригаслого вогню, тоді почувся глухий стукіт поліняк, вкидуваних у залізну пашеку, і знову той самий відблиск, полумінь спалахнули яскраво й високо на брезенті. Але тінь негра — випростаного, очевидно, бо вона покривала більшу частину брезенту, — не зникла, поки через хвилю старий не підвівся на лікті, щоб глянути. І то був зовсім не негр, а його, Айків, родич; коли старий озвався, Едмондс рвучко обернувся і на тлі червоного полум'я вималювався його похмурий і суворий профіль.

— Нічого, — відказав Едмондс. — Спіть собі далі.

— Оце Віл Лігейт нагадав мені, — мовив старий, — що торік восени тобі тут теж не спалося. Тільки тоді ти називав безсоння полюванням на єнотів. Чи то пак Віл Лігейт так його називав?

Едмондс не відповів. Він повернувся і ступив до своєї койки. Старий, усе ще спираючись на лікті, дивився, як тінь його сповзла по стіні і зникла, злилася з рештою поснулих тіней.

— Так воно й краще, — докинув старий. — Спробуй лиш заснути. Завтра нам треба мати в таборі свіжину. А свої справи зможеш потім залагоджувати.

Він знову поклався горілиць і руки схрестив на грудях, вдивляючись у вогнений відблиск на верху намету. Полум'я тепер горіло рівно, підсичене свіжими поліняками, вже охопленими жаром; незабаром воно знов почне пригасати, і разом з ним замре останній відгомін цього раптового спалаху пристрасті й неспокою Едмондса. Нехай собі

часину ще полежить без сну, думав старий. Колись доведеться йому лежати ще й як довго і навіть почуття невдоволеності не буде його тривожити. І поки він лежатиме тут без сну, це оточення його заспокоїть, — можливо, таки заспокоїть, якщо взагалі щонебудь може заспокоїти чоловіка, якому нещодавно минуло сорок. Так, думав старий: чи йому сорок років, чи тридцять, чи то він навіть хлопець, що, пойнятий збудженням, не може й повік склепити. Навет, шемрітлива від дощу брезентова покрівля ще раз наповнилася тишею. Старий лежав на спині, заплющивши очі, дихання його було спокійне й мирне, мов у дитини, і прислухався до цієї тиші, що ніколи не була тишею, а тільки громадям незліченних звуків. Він майже бачив її — всеосяжну, первісну, навислу, задуману над цією дріб'язковою і недовговічною людською метушнею, яка зникне, ледве, мине тиждень, а ще тиждень — то й усякий слід по ній западеться в незайманій глушині. Це була його земля, хоч він ніколи не володів бодай клаптем її. І ніколи й не хотів володіти, навіть тоді, коли зрозумів її неминучу приреченість, коли дивився, як вона рік у рік відступає під натиском сокири, і бачив вузькоколіїні лісовози, а пізніш динаміт і тракторні плуги, — не хотів, бо ця земля й не могла належати якійсь окремій людині. Вона належала всім, треба було тільки ощадливо до неї ставитись, смиренно і з гордістю.

Тоді раптом він збагнув, чому ніколи не хотів володіти бодай окрайцем її, стримати хоч трохи те, що люди називають поступом, принаймні в межах свого віку протиставитись її неминучій долі. Просто тому, що цієї землі вистачало. Він, здавалося, бачив обох — себе і цю пущу — як ровесників, адже дух мисливця й лісовика, на короткий час йому вділений, існував ще до його народження, і він прийняв цей дух охоче й смиренно, з радістю і гідністю, від старого майора Де Спейна, від старого Сема Фазсрса, що навчив його полювати; і ось вік його власний і вік цієї пущі минають, переходять не в непам'ять, не в ніщо, а стають вільні від пут часу й простору, коли викорчувана земля, пошматована на рівненькі квадрати бавовникових ланів, щоб люди з того ошалілого старого світу могли перетворювати бавовну на снаряди вбивати один одного, коли ця земля поверне собі свої простори, і знову буде тут досить місця і для пущі, і для нього, Айка; і знов пролунають імена давніх людей, яких він знав, любив і яких ненадовго пережив, замиготять їхні обличчя у затінку високих дерев, яких не торкалась сокира, у непрохідних чагарях, де безсмертна й дуже дичина навік-віки втікатиме від безсмертних і невтомних у своєму валуванні собак, і падатиме від безгучних пострілів, і наче фенікс воскресатиме знову.

Він таки заснув був. Тепер уже світився ліхтар. У темряві за наметом найстарший з негрів, Айшем, гатив ложкою по сковороді й галасував:

— Четверта година, вставайте каву пити! Четверта година, вставайте каву пити! — і в наметі вже одягалися й потиху розмовляли, і почувся Лігейтів голос:

— Вимітайтесь-но звідси, щоб не розбудити дядька Айка, бо він ще захоче піти з нами. А цього ранку йому нема чого робити в лісі.

Отож він лежав і не ворухився. Очі його були заплющені, подих тихий і супокійний, і він чув, як один по одному вони виходили з намету. Тоді прислухався, як

снідають за столом під брезентом, і чув, як вони всі вибралися з кіньми й собаками, аж урешті останній голос завмер удалині, і в таборі лишилися самі негри, що прибирали посуд. Трохи згодом він, може, навіть розчує з вологого лісу перший ледь чутний гавкіт передового гончака, що винюшить оленяче лігвище, і тоді спробує знову задрімати... Аж це пола намету раптом гойднулася вбік і опала назад, щось зачепилося за крайчик його койки, чиясь рука шарпнула старого за коліно, вкрите укривалом, і він розплющив очі. Перед ним стояв Едмондс, у руці тримаючи дробовик замість звичайної своєї рушниці. Голос його прозвучав різко й хапливо.

— Пробачте, що розбудив вас. Але сюди при...

— Я не спав, — відказав старий. — Ти сьогодні з дробовика збираєшся стріляти?

— Ви ж мені казали ввечері, що нам треба м'яса,— мовив Едмондс. — Сюди прий...

— А відколи це ти розучився полювати зі своєю рушницею?

— Гаразд уже, — мовив той усе так само різко й стримано, хоч усередині в ньому клекотіла нетерплячка. Тоді старий побачив у його руці якийсь довгастий товстий конверт. — Сьогодні сюди хтось прийде, буде мене шукати. А може, й не прийде. Але якщо прийде, передайте їй... передайте ось це і перекажіть, що я сказав "ні".

— Що? Кому переказати? — Старий сперся на лікоть, коли Едмондс кинув конверта на укривало і повернувся виходити, конверт упав важко, відчутно й безшелесно і з'їхав би з койки, якби старий не підхопив його, відразу ж напомацки впевнившись, що в ньому пака банкнот. — Стривай-но! Стривай!—Голос його звучав не просто як родича, не просто як старого віком, аж Едмондс мусив таки зупинитись і оглянутись при вході до намету, і старий побачив, що надворі вже день. — Переказати їй, — сказав він. — Отже, вона. — Він і Едмондс втупились один в одного — старе обличчя, худе, зім'яте від лежання на перетолоченій постелі, і друге, молодше, похмуре й смагляве, водночас запекле й холодне. — Віл Лігейт мав рацію. Ось це ти й називав полюванням на енотів. А тепер дійшов до цього. — Він не підніс конверта, не зробив ніякого жесту а чи поруху в той бік. — Чого ти наобіцяв такого, що тепер не маєш духу подивитись їй в очі й чесно відмовитись?

— Нічого! — відповів Едмондс. — Нічого! Ото й усе. Перекажіть їй, що я сказав "ні".

І вже його не стало. Пола намету гойднулася вбік, пропустивши всередину блякле денне світло й безупинний шемріт дощу, і опала знову, а старий усе так само сидів, спираючись на лікоть і затиснувши конверта в нетвердій руці. Згодом йому здавалося, що наближення човна він почув майже відразу, ще коли Едмондс не встиг і з очей зійти. Йому здавалося, що тільки-но пола намету опала й відхилилася в другий бік, цим разом наче випустивши назовні блякле й просяккле дощем світло — так як за вдихом настає видих, — як уже почувся стугін мотора на човні, щораз гучніше й гучніше, все ближче й ближче, а потім раптом мотор затих, завмер, як от ураз бува гасне свічка від подмуху вітру, і чути вже було тільки плюскіт і хлюпіт води під бортами, коли човен прибився до берега. Наймолодший негр, юнак, відхилив на мить полу намету, і старий устиг побачити невеличкого човна, на кормі якого поруч із навскоси прикріпленим мотором сидів негр, і вже до намету входила жінка — в чоловічому капелюсі, дощовику

та гумових чоботях, на одній руці щось довгувате, закутане в укривало, друга рука заслоняє ту ношу незастебнутим плащем; з жінкою разом увійшло ще щось, якийсь непевний подих, що його він за хвилику розпізнає, не дурно ж Айшем дав йому на здогад, попередив його, пославши молодого негра сповістити прихід гості, а не сам це зробив. Пола намету нарешті опустилася, коли негр вийшов, і вони залишились удвох — її обличчя невиразне в напівсутіні, тільки видно, що молоде, з темними очима і дивно бліде, але не хворобливе; на селянку вона не скидалася, хоч і була вбрана просто. Вона дивилась на нього згори, а він сидів на койці, затиснувши в руці конверта, не вельми чиста білизна стовбурчилася на ньому, а вкривала жужмилися на ногах до стегон.

— Це його? — скрикнув він. — Тільки кажіть правду!

— Його, — відповіла вона. — Він уже пішов.

— Пішов. Його нема. Тут його не застукате. Цього разу вже ні. Та й не думаю, щоб ви мали таку надію. Він залишив вам це. Ось це. — Старий ворухнув пальцями на конверті, але не для того, щоб узяти його, він і так був у нього в руці, весь час був, — а наче для того, щоб примусити свою досі покірну руку виконати те, що наказував їй мозок, немовби він зроду чогось такого не робив, аж урешті таки простяг руку й сказав знову: — Ось це. Візьміть. Візьміть. — І раптом побачив її очі, не так самі очі, як вираз в очах, погляд, втуплений у нього з глибокою задумою, з безмежною і зосередженою щирістю дитини. Годі було сказати, чи помітила вона конверт або хоч простягнену до неї руку.

— Ви — Дядько Айзек, — промовила вона.

— Так, — відказав він. — Але це ні до чого. Ось. Візьміть це. Він просив переказати вам "ні".

Вона глянула на конверт і взяла його. Він був запечатаний і без ніякого напису. І все ж вона, хоч і зиркнула на верх конверта, піднесла його вільною рукою до обличчя, зубами одірвала ріжечок і далі один бік, висипала цілий стос банкнот на вкривало, навіть не глянувши на них, тоді зазирнула в порожній конверт, узяла крайчик його в зуби й зовсім розірвала папір. Аж після цього зібгала його й викинула.

— Тут лише гроші, — озвалась вона.

— А чого ви сподівалися? Чого ви ще сподівалися? Ви знали його досить довго, бодай стільки часу, щоб завести цю дитину, і так його й не зрозуміли?

— Не дуже довго. І не часто ми бачились. Тиждень оце тут, торік восени, а тоді в січні він послав по мене й ми поїхали на захід, до Нью-Мексико. Там пробули півтора місяця, і я могла бодай спати в одному з ним приміщенні, де готувала для нього, прала йому білизну.

— Але не як дружина, — урвав її старий. — Не як дружина його. Він вам цього не обіцяв. Не кажіть неправди! Він і не мусив.

— Ні. Він не мусив. Я й не просила його. Я знала, що роблю. Знала від самого початку, ще задовго перед тим, коли честь — так він, здається, сказав — спонукала його докладно викласти мені, на що саме він ніколи не піде. Що це для нього справа принципу. І ми погодилися. Потім задля певності ми домовилися ще раз, коли

прощалися в Нью-Мексико. Що на цьому вже кінець. І я йому повірила. Ні, не те: я собі повірила. Я навіть не слухала, що він мені тоді казав, бо на той час від нього тільки це й чула раз у раз. Навіть настільки не слухала, щоб попросити його замовкнути. Я тоді слухала саму себе. І повірила в це. Мусила повірити, що вже кінець. Та й як же було не повірити, коли він тоді вже від'їхав, як ми й домовилися, і не писав мені, як ми домовилися, тільки гроші надходили на моє ім'я у віксбурзький банк, але без імені відправника, — все, як ми домовилися. Тож-бо я мусила повірити. Минулого місяця я навіть написала йому листа, аби ще раз упевнитись, і лист повернувся непрочитаний, і я вже була певна. Тоді, вийшовши з лікарні, найняла собі кімнату, де б могла пожити до мисливського сезону, щоб зайвий раз упевнитись, і оце коли вчора проїздила ваша машина, я стояла на узбіччі дороги, і він мене побачив, і я вже таки була певна.

— Ну то чого ви хочете? — спитав старий. — Чого ви хочете? Чого ви сподіваєтесь?

— Авжеж, — сказала вона.

І, вдивившись у неї — сиве його волосся було розкуйовджене від лежання, очі без окулярів здавалися тьмяні й каламутні, наче позбавлені зіниць, — він знову побачив, як утупився в нього її погляд, серйозний, зосереджений, допитливий, мов у дитини, і водночас ніби якийсь абстрагований.

— Його прапра... Стривайте-но... прапрапрадід був вашим дідом. Маккаслін. Тільки що то мусив бути Едмондс. І навіть більше, ніж це. Ваш родич Маккаслін був там того дня, коли ваш батько й дядько Кумпан виграли в містера Бічема ту дівчину, Тенні, щоб її пошлюбив один, що називався просто Террел, отож ваші назвали його Террел, син Томі. Але далі вже мусив бути Едмондс.

Вона дивилась на нього майже супокійно, сама стримана й незворушна, — очі в неї були темні, широкі й бездонні на мертвотно-блідому й безбарвному обличчі, яке йому здавалося мертвим, хоч ті очі були таки молодими, неймовірно й навіть нездоланно сповненими життя, — дивилась так, мовби ні на кого її погляд не був спрямований, і говорила так, мовби ні до кого не зверталася.

— Я зробила б із нього людину. Бо він ще не людина. Ви зіпсували його. Ви, і дядько Лукес, і тітка Моллі. Але найбільше саме ви.

— Я? — перепитав старий. — Я?

— Так. Коли віддали його дідові землю, на яку той не мав прав, ні як спадкоємець, ні як покупець.

— Це зайве ви говорите, — сказав він. — Зовсім зайве. Послухайте, з вашої мови знати, що ви, може, навіть у коледжі вчилися. І що ви майже північанка, в усякому разі, зовсім не схожі на болотницьких селючок із Дельти. А проте ви серед вулиці заводите знайомство з невідомим чоловіком, і то лиш через те, що ящик з харчами випадково випав із моторки. І за місяць їдете з ним, і живете разом, аж поки не заробили собі дитини.. Потім, ви ж самі кажете, що він у вас на очах узяв капелюха, попрощався і вийшов. Навіть болотник із Дельти, і той краще подбав би про свою селючку! Хіба у вас зовсім немає рідні?

— Є, — відповіла вона. — З однією з них я й жила. Тітка, у Віксбурзі. Я перебралася

до неї два роки тому, коли помер мій батько. Тоді ми жили в Індіанополісі. Але згодом я дістала посаду вчительки тут, в Алушаскуні, бо моя тітка вдова, в неї велика сім'я, і їй доводиться брати прання, щоб утри...

— Брати що? — перепитав він. — Прання?

Він аж підскочив і відкинувся назад, спершись на руку, розкуйовджений, з широко розплющеними очима. Тепер він зрозумів, що вона внесла з собою до намету, про що старий Айшем уже сказав йому, коли послав молодого негра провести її до нього, — ці бліді уста, бліда, наче мертвотна шкіра, хоч не хвороблива, це темні, трагічні, проникливі очі. "Може, через тисячу, дві тисячі років в Америці, — подумав він. — Але не тепер! Не тепер!" І вигукнув неголосно, вражений, сповнений жалю й обурення:

— Ви чорношкіра!

— Так, — відповіла вона. — Джеймс Бічем, — той, кого ви називали Джім тітки Тенні, хоч він мав власне ім'я, — був мій дід. А ви — дядько Айзек.

— І він це знає?

— Ні, — відповіла вона. — Що б із цього прибуло?

— Але ж ви знали! — скрикнув він. — Ви знали! То чого ж ви тут сподіваєтесь?

— Нічого.

— Тоді навіщо ви сюди приїхали? Ви ж кажете, що вчора чекали в Алушаскуні і він вас бачив. Навіщо ви сьогодні приїхали?

— Я повертаюся на північ. Додому. Мене позавчора привіз своїм човном двоюрідний брат. І він забере мене в Ліленд до поїзда.

— Ну то їдьте, — сказав він. Тоді знову вигукнув тонким і тихим голосом, сповненим гіркоти: — Краще їдьте звідси! Я нічим не можу зарадити вам! І ніхто не може! — Вона повернулася і рушила до виходу. — Заждіть, — сказав він. Вона знову зупинилася, все ще слухняно, і обернулася до нього. Він узяв паку банкнот, поклав на укритало в ногах койки, а руку сховав під укриталом. — Ось це, — додав він.

Вона вперше глянула на гроші, коротко, невидюче і одвела очі вбік.

— Мені їх не треба. Взимку він дав мені грошей. І, крім того, він переказує на Віксбург. Я забезпечена. Як велить честь і принципи. Це все було домовлено.

— Візьміть їх, — сказав старий. Голос його знов почав підноситись, але він стримав себе. — Заберіть їх з мого намету. — Вона підступила назад до койки і взяла гроші, і тоді він ще раз мовив: — Заждіть.

Вона зупинилась, але не обернулася, і йому довелося простягти до неї руку. Проте дістати з койки він не міг, поки вона не наблизила своєї руки, що з грішми, і він торкнувся її. Він не схопив за руку, а тільки торкнувся її — гудзуваті, безкровні, сухі старечі пальці легенько черкнули на мить гладеньку молоду шкіру, під якою пульсувала давня дужа кров, що після довгих блукань повернулася додому.

— Джім тітки Тенні, — сказав він. — Джім тітки Тенні. — Він знову сховав руку під укритало. Голос його тепер прозвучав хрипко: — Хлопець, гадаю. Вони всі звичайно хлопці, окрім тієї, що була сама собі й матір.

— Так. Це хлопець, — відказала жінка.

Вона постояла ще хвилю, дивлячись на старого. Її вільна рука раз була так ворухнулася, ніби щоб відслонити плаща з обличчя немовляти, але не зробила цього. Вона знов обернулася іти, коли він ще раз сказав до неї: "Заждіть" і поворушив рукою під укривалом.

— Одверніться, — сказав він. — Мені треба встати. А я без штанів. — Але якось так і не зміг встати. Сидів, дрижачи, закутаний в укривало, коли вона обернулася знову лицем і кинула на нього хмурий допитливий погляд. — Ось там, — шорстко озвався він тонким і тремтячим старечим голосом. — На цвяшку. На стовпі намету.

— Що там? — не зрозуміла вона.

— Ріжок, — шорстко пояснив він. — Ріжок.

Вона підійшла до стовпа, дорогою засунувши в кишеню плаща гроші, наче то була ганчірка, брудна хустинка, і зняла з цвяшка ріжок, той самий, що його заповів молодому Айкові генерал Компсон, — ріжок, оправлений у срібло і досі покритий непротертою шкірою з оленячої ноги.

— І що? — запитала вона.

— Це хлопцеві. Візьміть його.

— А, — сказала вона. — Справді? Дякую.

— Справді, — швидко промовив він шорстким тоном, але вже не так шорстко, а за хвилю й зовсім не шорстко — тільки швидко й запально, аж нарешті відчув, що слова вириваються йому з уст самі собою і що він не хоче й не може їх стримати. — Отож-бо. Повертайтеся на північ. Одружіться, вийдіть за когось із своєї раси. Іншого порятунку для вас немає — може, тим часом, а може, й довго ще не буде. Доведеться вам чекати. Одружіться з негром. Ви молода, вродлива, майже біла; ви можете знайти негра, який побачить у вас те, Що ви бачили в цьому, який нічого від вас не буде допитуватись, ще менше сподіватиметься, а дістане й зовсім мало, якщо вам потрібна помста. А згодом ви забудете все це, забудете, що це навіть було, що він будь-коли існував на світі...

Лиш тепер він зміг стримати мову і таки стримав, сидячи закутаний в укривало цілу ту хвилю, поки вона мовчки й непорушно опікала його іскритим поглядом. Потім і це минуло. Вона стояла в своєму лискучому плащі, з якого скапувала вода, і спокійно дивилась на нього з-під мокрого капелюха.

— Діду, — промовила вона, — невже ви так довго прожили й так багато забули, що вже нічого не пам'ятаєте з того, що колись знали, переживали чи бодай чули про кохання?

І вже її теж не стало. Відблиск денного світла й шемріт безугавного дощу увірвались на мить усередину, коли вона, виходячи, відхилила полу намету. Він знову лежав горілиць, дрижав і задихався, укривало натягнувши до самого підборіддя, руки схрестивши на грудях, і слухав, як гостро ревнув мотор на човні, тоді застугонів десь далі й поволі зовсім стих удалині, аж намет ізнов опанувала тиша, до якої примішувався шум дощу зокола. І холод: старий тремтів дрібно й безупинно, хоч попри це тремтіння увесь наче задубів.

"Ця Дельта, — думав він. — Ця Дельта. Земля, яку людина впродовж двох

поколінь висушила й оголила, щоб білі могли мати свої плантації і щовечора на ночівлю вертатись до Мемфіса і щоб чорні теж могли мати плантації, їздити у вагонах для негрів до Чикаго і мешкати там у мільйонерських особняках на Лейкшор-драйві, земля, де білі орендарі живуть як негри, а негри-скіпщики живуть як худоба, де бавовник росте заввишки в людський зріст навіть крізь шпарини в тротуарі, земля, де на кожному кроці лихварство, й заставництво, й банкрутство, й незмірне багатство, де китайці, африканці, арійці і євреї одне від одного плодяться і розмножуються, так що годі й розпізнати, хто від кого, та й ніхто цим і не цікавиться... Тож і не дивно, що сплюндрованій пущі, яку я так добре знав, нічого волати про помсту! — подумав він. — Люди, що знищили її, самі накликають на себе покару".

Пола намету хутко війнулася всередину й опала назад. Старий тільки повернув голову в той бік і розплющив очі. То був Лігейт. Він підійшов до Едмондсової койки й почав хапливо нишпорити в неприбраній постелі.

— Чого ти? — спитав старий.

— Шукаю, де Разів ніж, — відповів Лігейт. — Я вернувся взяти коня. Маємо свіжину. Він випростався з ножем у руці й поспішив до виходу.

— Хто її забив? — спитав старий. — Раз?

— Так, — відповів Лігейт, відводячи полу намету.

— Стривай. — Старий раптом підніс голову і сперся на лікоть. — А кого він забив?

Лігейт затримався на мить при виході. Він не оглянувся.

— Та просто оленя, дядьку Айку, — нетерпляче кинув він. — Нічого особливого.

Він вийшов, і пола намету опала за ним, знову випустивши назовні блякле денне світло й невпинний сумовитий дощ. Старий ліг на спину, знов підтяг укривало до шиї і схрестив на грудях невагомі руки у порожньому наметі.

— Ні, то була олениця, — промовив він.

[1] Селлі Ренд (1904-1979) — американська естрадна артистка, коронним номером якої були танці напівголяка.

Переклад: Ростислав Доценко